

УДК 811.161.2'373.7

Купіна І.О.,

к.філол.н., доцент кафедри теорії та методики викладання філологічних дисциплін
у початковій школі ХНПУ імені Г.С. Сковороди,
irinaregbyf@gmail.com

Україна, м. Харків

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ГРАНИЧНІСТЬ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ»

У статті віддзеркалені результати дослідження фразеологічних одиниць (ФО) зі значенням «граничність психічного стану людини». Здійснено структурно-семантичний аналіз фразеологізмів зі значенням психічного стану людини як складників фразеологічної системи сучасної української мови, з'ясовано роль парадигматики і синтагматики в структурі семантичного поля, подано семантичну класифікацію ФО, їхню граматичну характеристику. Аналіз фразеологічного матеріалу здійснено методом структурно-семантичного моделювання. У межах кожного семантичного ряду після наведених структурних моделей подано матеріал за опорним (стрижневим) компонентом, що є образним стрижнем внутрішньої форми фразеологізму. Ідеографічний опис уможливорює виділення моделей, за якими організовано фразеологічний матеріал, дозволяє визначити основне фразеологічне значення одиниць, з'ясувати етимологію ФО. Доведено, що сучасна наука активно послуговується методом структурно-семантичного моделювання та використовує структурно-семантичні моделі з метою системного опису фразеосемантичних полів і груп.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, фразеологічна система, психічний стан, граничність, моделювання, структурно-семантичний аналіз.

Постановка проблеми. Зміщення уваги парадигми гуманітарних знань у бік антропоцентризму означувалося формуванням на стику наук нових дослідницьких царин, що вивчають людину й довкілля. Так, одним із результатів антропоцентричної переорієнтації лінгвістичних студій є дослідження мовних засобів, за допомогою яких мовець виражає свій емоційний стан та ставлення до навколишнього середовища. Емоції, концентрація уваги на мовленнєвій особистості людини з її системою уявлень про довкілля, знань і цінностей дають змогу розуміти мову як явище когнітивного порядку, що використовується в комунікативному процесі й має для цього необхідні одиниці й механізми.

ФО зі значенням психічного стану людини неодноразово залучалися до аналізу, про що свідчать дослідження таких мовознавців, як Л.Г. Авксент'єв, В.С. Калашник, Л.А. Лисиченко, Ю.Ф. Прадід, П.О. Редін, В.Д. Ужченко, Н. Щербакова.

Мета розвідки – виявлення основних закономірностей організації фразеологічних одиниць зі значенням «граничність психічного стану людини», структурно-семантичний аналіз.

Виклад основного матеріалу. У фразеосемантичній групі «граничність психічного стану людини» немає абсолютного центра, немає ФО, яка б називала психічний стан людини взагалі, тобто мала б єдиний компонент значення – інтегральну сему. У складі значення ФО наявні, як мінімум, два компоненти – компонент «психічний стан взагалі» та компонент, який конкретизує характер стану. Психічний стан людини має загалом два джерела: по-перше, він може бути результатом діяльності в минулому, а по-друге, зовнішні чинники або обставини викликають певний емоційний стан, почуття, на відміну від якості, характеризується меншою стійкістю, швидше змінюється, залежить не стільки від внутрішніх ознак

людини, скільки від зовнішніх обставин, що впливають на неї.

Фразеосемантична група «граничність психічного стану людини» формують 26 ФО, які мають загальне значення, що виражає відчай, безсилля, безвихідне становище, радість, успіх: *хоч караул кричи, хоч трісни, хоч в омут з головою, на сьомому небі* та ін. Мотиваційна база цих ФО матеріалізується в різних формах, залежно від ситуації, що є поштовхом для утворення неологізмів. Модель, що знаходиться в основі наведених ФО, дуже продуктивна, і за аналогією із загальнонародними одиницями виникають оказіональні авторські одиниці.

Підґрунтям для визначення одного з блоків стали семи «граничність» і «найвищий ступінь інтенсивності стану людини». Це утворення становить синонімі-антонімічний блок, оскільки складається з опозиційних рядів з ідеограмами «відчай, безсилля, безвихідне становище людини» (*хоч караул кричи, хоч з мосту та в воду, хоч трісни*) – «надзвичайно радісний стан людини, хвилювання» (*на сьомому небі, як на крилах, сяяти щастям*). ФО розподіляються за цими рядами непропорційно. Фразеосемантичний ряд «відчай, безсилля, безвихідне становище людини» є складною структурою:

1. «Стан людини, пов'язаний із вольовою діяльністю» (3 ФО): *утрачати владу над собою* – «ставати нездатним обдумано, розсудливо діяти, поводитися в складній ситуації» [ФСМ, кн.1, с.137], *тримати себе в руках (лабетах)* – «стримувати свої почуття, намагатися бути спокійним; володіти собою в незвичайній, складній ситуації, обмежувати кого-небудь у чомусь» [ФСМ, кн.2, с.721], *занепадати духом* – «зневірятися в чомусь, втрачати надію» [ФСМ, кн.1, с.249], наприклад: *Він утратив владу над собою, і це його дивувало – що відбувається... піддався кволості і вже почав був утрачати свідомість* (Із газети); – *Прошу не клопотатися: все піде*

найкраще, – запевнив Первоцвіт, який хоч і хвилювався, але умів **тримати себе в руках** (М. Тарновський); Гнат намагався розважити Назара дотепним словом, та той зовсім **занепав духом** (Т. Шевченко). Структурно-семантична модель (ССМ) 1 «дія + прономінатив + субстантив» = «дуже підвищений стан людини».

Влада – один із трьох головних складників держави (територія, народ, влада). Здавна всяка державна влада обґрунтовується або згори, ласкою Божою (влада теократична), або знизу, волею народу (влада демократична), або сама від себе, на основі насильства (влада самодержавна). **Утрачати владу над собою** – утрачати самовладання. **Тримати в руках** (кого, що) – мати владу над кимось, чимось. **Тримати себе в руках** – не втрачати владу над собою, своїми емоціями, почуттями, вчинками. **Утрачати владу над собою, тримати себе в руках** – дієслівні ФО.

2. «Надзвичайно важке становище» (3 ФО): **далі вже нікуди** – «уживається для вираження найбільшої міри вияву чого-небудь, крайньої межі» [ФСУМ, кн.2, с.436], **хоч вовком вий** – «уживається для вираження безвихідного, скрутного становища, великого відчаю, досади» [ФСУМ, кн.1, с.71], наприклад: **Так він коло його впадає, так йому догоджає, що вже далі й нікуди** (Б. Грінченко); – **Хоч би, думаю, яка-небудь грішна душа на дорозі трапилась. Хоч вовком вий** – нікого (В. Логвиненко).

Особливості мотивації зазначених ФО пов'язані з репрезентацією відчуття людиною безвихідного становища.

Вовк – хижак родини собачих, звичайно сірої масті, вовк як символ хижацтва, негуманного голоду є породженням злої сили, творіння Сатани (тому є й народні замовляння від вовка). Про диявольську природу вовка мовиться в народних оповіданнях. Вовк виє по ночах із голоду, холоду та туги, звідси вираз **хоч вовком вий**. **Занепадати духом** – дієслівна ФО, **хоч вовком вий, далі вже нікуди** – адвербіальні ФО. Ряд представлений ССМ 1 «прислівник + прислівник + прислівник» = «дуже важкий емоційний стан людини», ССМ 2 «хоч + субстантив + дія» = «дуже важкий емоційний стан людини», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже важкий емоційний стан людини».

3. «Стан надзвичайної тривоги, хвилювання» (2 ФО): **як на голках** – «у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, нетерпляче» [ФСУМ, кн.1, с.155], **сам себе не пам'ятає** – «перебуває в стані дуже сильного збудження, хвилювання; діє несвідомо» [ФСУМ, кн.1, с.730], наприклад: **Орися сиділа, як на голках, а ввечері рішуче поставила перед Тимком вимогу, щоб він спровадив із двору свого друга** (Г. Тютюнник); **Хороші шутки, що й сам себе не пам'ятає та дрижаки їм** (Г. Квітка-Основ'яненко). Зазначений ряд містить ад'єктивні ФО, які побудовані так: ССМ 1 «як + прийменник + субстантив» = «надзвичайно нервово збудження», ССМ 2 «прономінатив + дія» = «надзвичайно нервово збудження».

Надзвичайно скрутне становище людини часто є мотиваційною базою для фразеологізмів. Образність цих одиниць заснована на порівнянні між зовнішнім становищем, місцезнаходженням людини та її внутрішнім станом. Таким чином, асоціація за схожістю знаходиться в основі перенесення значення: у стані постійного надзвичайного хвилювання.

Внутрішня форма ФО пояснюється маніфестацією стану тривоги людини за допомогою порівняння з відчуттям болю від неприємних на дотик предметів, що позначені компонентами цих фразеологізмів (*на голках*).

Життя характеризується сильним напруженням. Це напруження виражається в негативних емоціях, тому кількість ФО величезна. На відміну від значної кількості ФО з негативним емоційним станом людини, набагато менше є фразеологізмів, що означають позитивний емоційний стан людини. Це ФО з ідеограмою «надзвичайно радісний стан людини, хвилювання»: **на сьомому небі** – «дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий; у стані небувалого піднесення» [ФСУМ, кн.1, с.428], **як на крилах** – «у доброму настрої, у стані піднесення» [ФСУМ, кн.2, с.313], наприклад: **Олег уже двічі балотувався в депутати і завжди обирався одноголосно. Никодим Динька [батько] був на сьомому небі** (М. Зарудний); **Під шал оплесків сходила Вутанька – сяюча, розпашіла – з трибуни... Легко, мов на крилах, ішла поміж рядами** (О. Гончар). Моделі зазначеного ряду – ССМ 1 «прийменник + числівник + субстантив» = «надзвичайно емоційне піднесення», ССМ 2 «порівняльний сполучник + прийменник + субстантив» = «надзвичайно емоційне піднесення».

За уявленнями Аристотеля, небо складається із семи нерухомих кришталевих сфер, до яких прикріплені зірки та планети (про сім небес згадується також у різних місцях Корану; сам Коран був начебто принесений ангелом із сьомого неба). ФО **на сьомому небі** уживається на позначення найвищої міри радості, щастя, блаженства.

Крила – літальний орган птахів, комах і деяких ссавців (наприклад, кажанів); символ лету, а водночас духовного піднесення. Крила мають уособлені духовні сили-ангели.

Граничність психічного стану людини залежить і від внутрішньої форми ФО, що пов'язана з образністю. При утворенні ФО компоненти її значення набувають додаткових конотацій, які утворюються внаслідок зв'язку внутрішньої форми з новим значенням, що спричинює трансформацію фразеологізму. Так, унаслідок метафоричного перенесення будь-якого образу на людину, зокрема на її психічний стан (**хоч вовком вий, на сьомому небі, як на крилах**), виникають різні за емоційним сприйняттям асоціативно-образні уявлення. **Мов на крилах, на сьомому небі** – адвербіальні ФО, **піднісся духом** – дієслівна ФО.

Семи «граничність» і «морально-етична характеристика стану» організовують ФО у відповідний блок, що складається з рядів з ідеограмами «в усьому, повністю, цілком»: **з голови до ніг** – «повністю, цілком» [ФСУМ, кн.1, с.158], **по самі вуха** – «дуже сильно, повністю, надзвичайно» [ФСУМ, кн.1, с.141], наприклад: **Глибокі зморшки лягли Сагайді на чолі. Він залишив рацію і, підійшовши до «варяга», деякий час мовчки оглядав його з голови до ніг** (О. Гончар); **З перших же днів закохався в неї, як сам признався собі, по самі вуха** (А. Головка). Характер граничності у фразеологічних одиницях виражається, з одного боку, семантичною ознакою, а з іншого – прийменниками *по, до*: ССМ 1 «прийменник + субстантив + прийменник + субстантив» = «цілком», ССМ 2 «прийменник + прономінатив + субстантив» = «повністю».

Фразеологізми на позначення психічного стану людини, актуалізуючи семи «граничність» і «раптове настання стану», об'єднуються у два ряди:

1. «Стан граничного страху, жаху, переляку» (3 ФО): *аж волосся піднялося вгору* – «кому-небудь стало дуже страшно» [ФСУМ, кн.1, с.124], *кров застигла у жилах* – «кому-небудь стало дуже страшно, моторошно, тривожно» [ФСУМ, кн.2, с.315], *острах обіймає* – «стає неспокійно, дуже страшно комусь» [ФСУМ, кн.2, с.471], наприклад: *Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити* (Б. Грінченко); *У людей аж піднялося волосся угору, і всі, глибоко зітхнувши, — перехрестились* (Панас Мирний); *Модель здригнулась у повітрі й клюнула. Серце мов обірвалось, застигла на мить кров у жилах* (О. Донченко). Структурні типи ФО зазначеного ряду побудовані за моделлю речення.

2. «Стан граничного гніву, роздратування, обурення» (3 ФО): *вийти з себе* – «повністю втратити спокій, самовладання, терпіння» [ФСУМ, кн.1, с.92], *аж ударити об поли руками* – «виявити надзвичайно сильне здивування, обурення у зв'язку з чим-небудь» [ФСУМ, кн.2, с.732], наприклад: *— Нічого, — заспокоїв і дістав із шафи горілку. Випили по чарці, Варивон з опаскою дивився на пополотніле обличчя товариша, знав, що той кипить усередині і досить жодного слова, щоб вийшов із себе* (М. Стельмах); *Купець аж руками ударив об поли. — Невже не здогадуєшся? Та ж я!... забивався в рукава й за пазуху, застилав непроглядною пеленою і небо, і весь білий світ* (В. Малик): ССМ 1 «субстантив + дія» = «дуже страшно», ССМ 2 «аж + дія + субстантив + прислівник» = «дуже страшно», ССМ 3 «дія + субстантив + прийменник + субстантив» = «повна втрата спокою», ССМ 4 «аж + дія + прийменник + субстантив + субстантив» = «надзвичайне здивування».

Аналіз дав змогу виділити ФО, загальна семантика яких мотивована значенням одного компонента, причому він або прямо вказує на значення всієї ФО – *упадати в гнів*, або містить у своїй структурі семантичну ознаку, яка лише натякає на загальне значення ФО – *занепадати духом*. Непрямо мотивованими є такі ФО, у яких значення пов'язане з розумінням внутрішньої форми, образної основи вираження, – як з ланцюга зірвався.

Емоційні категорії, які мають символічні позначення, як-от *душа, серце*, осмислено як поняття, що вербалізуються в абстрактних сутностях і становлять окремий ряд: *душа (серце) скніє* – «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги» [ФСУМ, кн.1, с.228], *усіма фібрами серця* – «надзвичайно, дуже пристрасно» [ФСУМ, кн.2, с.739], *ятриться серце* – «хто-небудь дуже переживаючи, розтравляє, посилює відчуття чогось болісного, важкого» [ФСУМ, кн.2, с.642], наприклад: *Хвора, серед самоти, уперше пізнала Солоха, що їй тяжко: душа скніла, серце нудилося* (Панас Мирний). *А святий для нас хліб... художник написав так, наче він його ненавидить усіма фібрами душі і ніколи не їв* (П. Гурінченко). *Різні клопоти є. Від одних розцвіта, а від інших ятриться душа, ніби рана* (О. Левада). ФО означають дуже сильне, крайнє виявлення почуттів, бажань та інших переживань людини: ССМ 1 «субстантив + дія» = «тяжке страждання», ССМ 2 «прономінатив + субстантив +

субстантив» = «надзвичайно пристрасно», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже болісне відчуття».

Компоненти *болить, ятриться, скніє* сприяють більшому експресивному наповненню ФО. Однак не можна ототожнювати серце та душу. «Серце є дещо більше незрозуміле, непроникне, таємне, приховане, ніж душа, ніж свідомість, ніж дух» [3, с.65]. Однією з відмінностей душі та серця є така: «У давньому магічному жанрі немає місця християнській душі з її свободою волі, відповідальністю за вибір між добром і злом» [3, с.28], «...але серце не має свободи вибору. У серці народжується почуття, у душі народжується гріх» [3, с.30]. Протилежної думки дотримується Є. Яковенко, досліджуючи концепти *серце, душа, дух* у німецькій та англійській мовах: вияв волі, бажання не властивий душі. «Серце саме здатне приймати рішення, зазнавати бажання...» [3, с.42]. «...Душа, подібно до деяких звичайних органів, може боліти, пор.: «душа болить» – так описують специфічне фізичне відчуття, локалізоване в грудях» [3, с.15].

Висновки. Фразеологізми вербалізують психічні стани людини шляхом використання слів різноманітних відчуттів, їхньої візуалізації (виявлення емоцій, стану, ставлення пов'язується із зовнішнім виглядом людини, її поглядом), різноманітними фізіологічними реакціями організму, а фізіологічні вияви психічних станів асоціюються з явищами зовнішнього світу, які стають символами тих чи тих психічних виявів. Беззаперечним залишається той факт, що емоційні чинники є одними із джерел семантичного розвитку мови, а емоційні компоненти перебувають не за межами лексичного значення слова, а є його складниками. Довгий час роль емоцій у мові недооцінювалася. Так, у лінгвістичній літературі й на сьогодні немає однозначної відповіді на питання про те, як емоційне життя людини розглядається в мові та її семантиці, чому в мовленні практично кожне слово може стати емотивним (емотивність – це емоційність у мовному середовищі), як пояснити, що нейтральні слова можуть утворювати емотивні словосполучення та єдності. ФО яскравіше й глибше характеризують емоційний стан людини, ніж лексичні одиниці, тому вони є семантичними центрами в тексті.

Література

1. Войтович В.В. Українська міфологія / В.В. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
3. Яковенко Л. Українські фразеологізми із семантикою появи, наявності та зникнення як виразники категорії буття / Л. Яковенко // Вісник Львів. ун-ту. – № 34. – Серія філологічна. – Л., 2004. – С.255.

References

1. Vojtovy'ch V.V. Ukrayins'ka mifologiya / V.V. Vojtovy'ch. – K.: Lybid', 2002. – 664 s.
2. Frazеologichnyj slovnyk ukrayins'koyi movy / [uklad. V.M. Bilonozhenko ta in.]. – K.: Nauk, dumka, 2003. – 1104 s.
3. Yakovenko L. 'Ukrayins'ki frazeologizmy' iz semanty'koyu po'yavy, nayavnosti ta znyk'nennya yak vy'razny'ky' kategori'i buttya / L. Yakovenko // Visnyk L'viv. un-tu. – № 34. – Seriya filologichna. – L., 2004. – S. 255.

Kupina I.A.,

Candidate of Philological Sciences, assistant professor of theory and teaching methods philological science at the elementary school department KHPU named by G.S. Skovoroda, irinaregbyf@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

FRAZEOLOGICAL UNITS WITH MEANING «BOUNDARY OF MENTAL HUMAN CONDITION»

The article presents the results of the research of phraseological units (PU) with the meaning of «boundary of the mental state of man». The structural-semantic analysis of phraseologisms with the significance of the mental state of man as components of the phraseological system of the modern Ukrainian language is carried out, the role of paradigmatics and syntagmatics in the structure of the semantic field is determined, the semantic classification of the PU, their grammatical characteristics is given. Analysis of the phraseological material was carried out by the method of structural-semantic modeling. In the framework of each semantic series, after the above structural models, the material is provided on the supporting (core) component, which is a figurative core of the internal form of phraseologism. The ideographic description makes it possible to distinguish the models on which the phraseological material is organized, which allows us to determine the basic phraseological meaning of units, to find out the etymology of the PU. It is proved that modern science actively uses the method of structural-semantic modeling and uses structural-semantic models for systematic description of phrase-semantic fields and groups.

Key words: *phraseological units, phraseological system, psychic state, boundary, modeling, structural-semantic analysis.*

